

kých či sociálně psychologických analýzách rodiny objevuje poměrně často, vede k obecnější metodologické úvaze. Je zřejmé čas důkladněji se zamyslet nad interdisciplinární spoluprací psychologů a sociologů rodiny a překonat současný stav, kdy jsou sociologické výzkumy pouze doplňovány některými psychologickými informacemi a naopak. Průnik lidské psychiky a objektivních podmínek v životě člověka a samozřejmě i jeho rodiny je tématem závažným a vlastně nepříliš častým, které vyžaduje koncepční spolupráci psychologie. Zejména v současnosti, kdy je tak zdůrazňován význam subjektivního činitele pro ekonomický i sociální rozvoj naší společnosti.

J. Prokopec ve 4. čísle uveřejnil stať *Manželství a rozvody v Českých zemích v 19. století*, která je informací o vývoji rodinného práva v uvedené době dopadu na uzavírání a zánik manželství.

Problematicky rodiny se zčásti dotýká i E. Rendlová ve stati *Rodinná a společenská péče o staré lidi* (č. 3). Zdůrazňuje nezbytnost diferencovaného přístupu k potřebám starých lidí a upozorňuje na některé problémy, které souvisejí s vývojem rodiny i systémem řízení sociální a zdravotní péče o staré lidi.

Několik příspěvků je věnováno problematice migrace. Ve 2. čísle je uveřejněn příspěvek D. Drbohlava, *K takzvané „jiným důvodům“ stěhování*. Ve 3. čísle je to zajímavá stať kubánské autorky B. M. Seiasové, *Změny v tendencích vnitřní migrace, urbanizace a ve vesnickém osídlení na Kubě*, která našim čtenářům přibližuje málo známé skutečnosti o vývoji životních podmínek obyvatel Kuby a blíže se věnuje rozptýlenému vesnickému obyvatelstvu, které stále ještě tvoří značný podíl populace. Ve stejném čísle je dále uveřejněn příspěvek M. Mrklasové, *Migrační a sídelní preference ústeckých středoškoláků*, vycházející z analýzy 110 studentů středních škol v Ústí nad Labem a srovnatelného souboru v Praze. Autorka konstatuje značnou migrační aktivitu ústeckých středoškoláků jednak z důvodů dalšího studia na vysokých školách a dále pro vysokou atraktivitu jiných městských oblastí s vyšší kvalitou životního prostředí a rozvinutostí kulturních a rekreačních služeb.

Jubilejní 30. ročník časopisu *Demografie* je dokladem tradičně dobré práce periodika, jehož krédem je seznamovat s vývojem demografické problematiky u nás i ve světě prostřednictvím stručných, informativních statí, zpráv, přehledů a recenzí. Do dalších desetiletí přejme kolektivu redakce i jejím příspěvovatelům mnoho pracovních úspěchů.

Eliška Rendlová

J. Duffková: Zkoumání budoucnosti

Praha, Svoboda 1988, 305 s.

Dříve než přejdu k hodnocení recenzované práce, chtěl bych poukázat na jeden význačný paradox buržoazního teoretického vědomí, které je ostatně na paradoxy a antinomie velmi bohaté. Představitelé nemarxistického (převážně buržoazního) vědomí, tj. především filozofové a sociologové celá desetiletí popírali a horlivě odmítali možnost vědeckého předvídaní budoucnosti. Jakékoli pokusy o předpověď budoucnosti a zvláště v konfrontaci s marxismem označovali za proroctví, věštění, za nevědecké a spekulativní. Tím naznačovali nevědeckost a neudržitelnost socialistického programu z hlediska údajně přísné, exaktní a pozitivisticky chápané vědy, která může a musí zkoumat jen to, co jest. Ale přitom již během druhé světové války a zvláště pak po ní se právě v buržoazních společenských vědách začínají rýsovat a později i převládat názory nejen o možnosti, ale i o nutnosti vědecky předvídat. Formuje se postupně buržoazní futurologie, která chce být vědeckým předvídaním budoucnosti.

Na druhé straně marxismus, který ve svém základním směřování překračuje teoreticky kapitalismus a jeho historické meze a usiluje prakticky o jeho překonání, byl vždy zaujat možnou a žádoucí budoucností, i když ne v pojetí nějakého „stavu, který by měl být nastolen, ani jako ideálu, podle něhož se má řídit skutečnost“. Marx a Engels chápou komunismus jako skutečné hnutí, které překoná nynější stav. Dimenzi budoucnosti spojují s dějinnou aktivitou hnutí, které překračuje stav přítomnosti, aniž ignoruje vnitřní souvislosti minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Ke konstituování specifické vědecké disciplíny o budoucnosti v rámci marxismu, tj. marxistické prognostiky však dochází až po druhé světové válce, a to spíš v šedesátých letech. O těchto souvislostech pojednává J. Duffková v úvodu své práce, když proti sobě klade marxistické a nemarxistické zkoumání budoucnosti. Zdůrazňuje, že komunistické a dělnické strany vycházející z marxismu, se vždy orientovaly na budoucnost a zabývaly se jí. Zárodky marxistické vědy o budoucnosti, tj. marxistické prognostiky lze najít již v šedesátých letech, prosazují se postupně v sedmdesátých letech a stávají se naléhavými v souvislosti s procesy přestavby v SSSR, u nás a v dalších socialistických zemích. Jednou z podmínek úspěšného rozvoje marxistického zkoumání budoucnosti je

kritická analýza možností, nedůsledností i mezi nemarxistických teorií budoucností, jež se soustřeďují v rámci buržoazní futurologie. Jde podle autorky o „konstruktivní moment“ marxistické prognostiky, tj. o vytváření vlastních prognóz rozvoje socialistické společnosti, a o „konfrontačně kritický moment“, o marxistickou kritiku buržoazní futurologie. Ta se vyznačuje třemi základními rysy. Je ve své podstatě apologetická ve vztahu ke kapitalismu, je převážně antikomunisticky a antimarxisticky zaměřena, její vědecké záměry a cíle jsou sporné. Je však možné a nutné se u ní poučit i z nesprávných řešení problémů, jsou tu určité dílčí přínosy (prvky kriticismu u sociálně kritického směru, matematicko-statistické modelování, konkrétní metody a techniky prognózování). Nakonec i kladení a nastolení problémů v rámci futurologie může být pro marxistickou prognostiku inspirací.

Po těchto úvodních přístupech autorka formuluje hlavní cíl své práce, jde jí o nástin vývoje futurologického myšlení v jeho hlavních etapách, o postizení jeho vývojové logiky od počátku futurologie až po současné futurologické koncepte i o snahu poukázat na její negativní i možné pozitivní stránky (s. 19). Celou práci pak rozděluje na dvě základní části. Těmto dvěma částem ještě předeseílá terminologickou poznámku, když se snaží vyjasnit a upřesnit nejednotnost a mnohovýznamovost používaných kategorií a pojmů. Je rozdíl mezi tím, zabývat se budoucností a zkoumat ji. Je rozdíl mezi pojmy futurologie a prognostika. J. Duffková chápe futurologii jako souhrnné označení pro nemarxistické sociálně filozofické koncepte budoucnosti (uznává však, že futurologie nebyla a není homogenním celkem). Prognostiku spojuje se vznikem vědy o budoucnosti na základech marxismu-leninismu. Důležité jsou i rozdíly termínů a výrazů předvídaní, předpovídání, proroctví, předpovědi i projekce. Odlišné významy se spojují s výrazy prognózování, plánování, programování a projektování.

První část práce s názvem *Rámec nemarxistického zkoumání budoucnosti – nutnost a možnost předvídaní*, autorka rozdělila na dvě kapitoly. V první rozebírá problém nutnosti předvídaní jako reálného základu futurologie a ve druhé pojetí možnosti předvídaní jako teoreticko-metodologického základu futurologie. V první kapitole pak ještě podrobněji analyzuje zájem o budoucnost lidské společnosti, sociální přeměny a vědeckotechnickou revoluci jako základní aspekty nutnosti předvídaní a nakonec i ideologické souvislosti nutnosti předvídaní. Ve druhé kapitole zkoumá význam pojetí možnosti předvídaní, agnosticismus v posuzování budoucího vývoje lidské společnosti, dále pak alternativnost možných budoucností, subjektivně omezované předvídaní a pojetí determinismu u nemarxistických teoretiků.

Druhá část práce je nepoměrně rozsáhlejší než část první, má název *Hlavní mezníky geneze futurologického myšlení – nutnost a možnost předvídaní z hlediska vývoje futurologie*. Je členěna na osm kapitol, z nichž jen čtvrtá a devátá kapitola je podrobněji rozčleněna na subkapitoly. V kapitole třetí druhé části se autorka zabývá teoreticko-metodologickými problémy periodizace vývoje futurologie a zdůvodněním této periodizace. Ve čtvrté kapitole rozebírá předfuturesologické sociálně filozofické myšlení až do začátku čtyřicátých let dvacátého století. Sem zařazuje náboženský a utopický přístup k budoucnosti, vznik marxistické koncepte budoucnosti a buržoazní koncepte na přelomu devatenáctého a dvacátého století. V páté kapitole se zabývá vznikem vlastní futurologie v polovině čtyřicátých let dvacátého století, jež je spjata se jménem O. K. Flechtheima. Šestá kapitola pojednává o vytváření teorií industrialismu. V sedmé kapitole autorka analyzuje fenomén „znovuobjevování“ futurologie na počátku šedesátých let. Dilema technologického optimismu a ekologického pesimismu je předmětem autorčina zájmu v kapitole osmé. V deváté kapitole jde o futurologickou deziluzi a hledání nových východisek v polovině sedmdesátých let v souvislosti s dílčími krizemi a pak i celkovou krizí kapitalismu, po níž následovala tendence formování nové futurologické ofenzívy. V poslední desáté kapitole je podána charakteristika obratu k sociálnímu faktoru v období konce šedesátých let až po současnost. Místo závěru autorka zařazuje stručné pojednání o základním paradoxu futurologie.

Kniha J. Duffkové je svým základním obsahem, rozsahem i způsobem zpracování v naší sociologické literatuře o zkoumání budoucnosti prací ojedinělou. Práce, které se soustavně a ve větším rozsahu zabývají problematikou zkoumání budoucnosti, zvláště s akcentem na buržoazní koncepte budoucnosti, u nás neexistují. V tomto ohledu je práce J. Duffkové velmi záslužná a podnětná. Autorka patří k naší nastupující mladé sociologické generaci a její první rozsáhlá monografická práce prokazuje kvality i přednosti, které nejsou u nás zatím příliš běžné. Je autorsky koncepčně promyšlena a založena. Má svou nitřní stavbu a logiku. Vychází ze skutečné znalosti rozsáhlé marxistické a zvláště pak sovětské literatury. Kritizované směry jsou kritizovány na základě znalosti cizojazyčné literatury velkého množství renomo-

vaných a skutečně vlivných autorů. Kritika je zásadová, týká se metodologie i teoretických koncepcí se snahou nezjednodušovat. Práce podává nejen velké množství informací a poznatků, je skutečně kritickou analýzou, hodnocením s kvalifikovanými závěry. Z celé práce je zřejmé vnitřní osobní zaujetí autorky problematikou i přesvědčivé úsilí o uplatnění marxistické metody a marxistického teoretického přístupu.

Při recenzování nových publikací se mnohdy setkáváme s výtkou, kdy je autor kritizován za to, co v jeho práci není. Není to nejvhodnější metoda, nehledě na to, že v každé u nás vydávané práci něco chybí, ovšem bez viny autora. Mám na mysli tu skutečnost, že kvalitní práce opírající se o rozsáhlou a bohatou literaturu a zvláště při kritice vlivných buržoazních koncepcí, vyžaduje několik let badatelské a myslitelské práce. Zde se autor bez vlastní viny střetává se závažným a bohužel stále výraznějším nedostatkem každé skutečně vědecké analýzy buržoazní literatury – s nedostatkem a dokonce i nedostupností potřebné a současné literatury. Týká se nejen knih, ale i zahraničních časopisů. Další překážkou je bez viny nakladatelství – dlouhá doba „výroby“ knihy, což je částečně zaviněno přílišnou liknavostí oponentů, kteří někdy posuzují i velmi dobré práce dlouhé měsíce. Hlavní je však monopol tiskárny vůči nakladatelství. Od doby, kdy kvalitní a přínosná práce je po několika letech dokončena, do doby jejího vydání uplynou celá léta. Pak samozřejmě práce není plně aktuální, protože není v možnostech autora zařadit problémy z nejnovější literatury alespoň jako doplňky při korekturách. Přitom je možné zaznamenat, že J. Duffková se v rámci možností snažila v poznámkách zaznamenat nástup neokonzervatismu na počátku osmdesátých let (viz str. 267–268) i ty práce, které mezitím vyšly.

A nyní několik kritických poznámek k některým částem práce. Autorka správně zachycuje základní paradox buržoazní futurologie. Nutnost předvídaní vzniká i v kapitalistických zemích, ale pokud trvá futurologie na obrazu budoucnosti, který je spjat s pokračováním vývoje v rámci kapitalismu jako jediné alternativy, pak nemůže být plně vědecká. S tím souvisí její apologetický, antisocialistický a antimarxistický ráz. Přesto však myslím, že by bylo nutno více diferencovat. Rozdělení autorů na marxistické a nemarxistické nutně neznamená, že všechno nemarxistické je buržoazní. A nemarxistické směry a proudy v kapitalistických zemích jsou vnitřně ještě bohatě diferencovány. Existují zarytí a programoví antikomunisté a antimarxisté, jsou tu však i liberální autoři, kteří nepřekračují hranice kapitalismu, vidí však jeho chyby i nedostatky, jsou kritičtí. Dále tu mohou být představitelé maloburžoazního demokraticismu a radikalismu, socialisté, marxizující autoři a sympatizující s marxismem. Někteří autoři v kapitalistických zemích mají jiné názory a představy o budoucnosti než komunistické marxisticko-leninské strany. Tím, že nejsou absolutně zajedno s našimi názory, ještě není automaticky dáno, že jejich názory jsou nevědecké, apologetické ve vztahu ke kapitalismu. Na druhé straně ani marxismus-leninismus reprezentovaný svými stoupenci nemusí vždy obecně ve vědě a při zkoumání budoucnosti být prost dogmatismu, utopismu, nevědeckosti, zjednodušování.

J. Duffková sama ve své práci na některých místech mluví o progresivních, sociálně kritických směrech i autorech, kteří zkoumají budoucnost a nevidí jedinou alternativu v pokračování kapitalismu. Navíc kromě alternativy kapitalismus i socialismus i my dnes uznáváme možnost zkázy celého lidstva jednak v rámci jaderné katastrofy vedle dalších možností zkázy lidstva neřešením a nahromaděním ekologických problémů. Nové myšlení, nová atmosféra přestavby v SSSR a v socialistických zemích se vzdává apriorní teze, že ten, kdo vystupuje jménem marxismu, musí mít ve všem pravdu, má monopol na pravdu a nemůže se mýlit a chybovat. Z hlediska toho, co bylo řečeno, je jisté pochopitelné, že se mi nejeví jako přesvědčivé při hodnocení nedostatku modelu Interfutures z roku 1979 tvrzení o další změně sil ve světovém hospodářství ve prospěch socialistických zemí, o růstu jejich podílu na mezinárodní dělbě práce apod. (s. 275). Ani v roce 1979, ani dnes v roce 1989 nebylo a není toto tvrzení ve shodě se skutečností. Naopak v osmdesátých letech kapitalismus přes všechny své vnitřní defekty (inlace, nezaměstnanost, zločinnost, narkománie, militarismus) se vymanil z krizí dílčích i celkové krize sedmdesátých let, rozvinul novou etapu vědeckotechnické revoluce, a to v době, kdy zaostávání socialistických zemí za vědeckotechnickým pokrokem se zvětšilo a jejich podíl na mezinárodní dělbě práce byl velmi malý.

Poslední poznámka se týká dimenzí sociálního a historického času. Autorka si je vědoma rozdílu mezi běžnou kalendářní chronologií a časovými dimenzemi času sociálního a historického. Úvahy o budoucnosti nejsou právě podmíněny jen vnější kalendářní chronologií a periodizací, ale především tím, jaké kvality a výsledky má dějinná aktivita lidí. Dějiny nejsou předem dány, není dána automaticky ani budoucnost. Jen člověk tvoří dějinný a sociální čas. Je možné žít v minulosti i v době kalendářní chronologie roku 1989. Budoucnost tedy není jen věc poznání, přání, projekce teorie. Její záruka je